

ŞİRK (ORTAKLAR EDİNMEK) VE GÜNAH PROBLEMİ*

Prof. Dr. Cihat TUNÇ**

<<Şirk; paylaşmak, ortak olmak, birisini faydalandırmak, birisini ortak etmek, bir kimsenin başka bir kimseyle bir araya gelmesi anlamına gelir. Kelami bağlamda şirk, Allah'a ortak koşmak, bunun bir uzantısı olarak Allah' la birlikte veya Allah' tan başkalarına da ibadet etmek (kulluk etmek) anlamına gelir. Kur'an bu sözcüğü yetmiş beş ayette kullanır; Allah'a başkalarını ortak etmek anlamına gelir. 4/36; 31/13; 6/19; 13/36, affedilmeyen günah olarak şirk: 4/48 ve 116 ; 5/72. ayetlerde yer almaktadır.>>

Görüleceği üzere Nisa Suresinin 48. ayeti şöyledir: "Allah kendisine ortak koşmayı elbette bağışlamaz, bundan başka günahları dilediğine bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse, şüphesiz büyük bir günahla (veballe) Allah'a iftira etmiş olur". 116. ayet de aynı manada olmakla beraber, sonu şöyle gelmektedir: "Allah'a ortak koşan kimse derin bir sapıklığa sapmış olur. Maide Suresinin 72. ayetinde yüce Allah, Hz. İsa'yı İsrailoğullarına karşı şöyle konuşturuyor: "----Hz. İsa onlara: Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin! kim Allah'a ortak koşarsa, muhakkak Allah ona Cenneti haram eder, varacağı yer ateştir, zulmedenlerin yardımcıları yoktur, dedi".

İşte bu ayetlerden de açıkça anlaşılıyor ki, Allah Teala kendisine eş veya ortak koşmayı diğer bir deyişle Allah'la beraber veya O'ndan başka ilahlar edinmeyi en büyük günah, iftira ve derin bir sapıklık olarak nitelendiriyor ve affedilmeyecek büyük günahlardan olduğunu haber veriyor. Bununla beraber kişi ölmeden, hayatta iken, zamanında tövbe edip bu sapık inancından döner ve O'nun Birtek oluşunu şüphesiz kabul ve tasdik ederse, Allah o kişiyi bağışlar. Nitekim tarihte bunun örnekleri görülmüştür.

<<Buna göre Allah' a eş koşmaktan kaçınmak Kur'anî mesajın odak noktasını oluşturur. Çünkü şirk tevhidin zıddı olmaktan başka bir şey değildir. >>

<<İmanın birinci ilkesi Tevhid, yani Allah'ın bir tek olduğu iddiasıdır. Tevhidin anlamı, "Allah' tan başka ilah yoktur" sadece bir tek gerçek ve tapınılmaya değer varlık (nesne) yani Allah vardır" demektir. Geri kalan bütün tapınma ve ibadet nesnelere batıldır. Başka herhangi bir şeye kulluk etmek, hataya ve dalâlete düşmektir. Böyle bir şey şirk denen en büyük günahı işlemek olur. >>

* Bu çalışma, w.c.chittik -S.Muruta'nın "the vision of İslam" adlı eserinin Turan KOÇ tarafından "İslam'ın Vizyonu" adıyla türkçe çevirisinin 110-113. sayfalarından faydalı olacağı düşüncesiyle iktibas edilmiş ve yer yer siyah puntolar halinde açıklama ilaveler yapılmıştır.

** E. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

<<Şirk lafzının sözlük anlamı, bir insanın böyle bir günahı işlemekten sorumlu olması için Allah'a ortak koştuğunun bilincinde olması gerektiğini akla getirebilir. Eğer belli bir kimseyi bilmiyorsam, birini O'na nasıl ortak edebilirim? Sonra eğer Allah hakkında bir şeyler bilmiyorsak ve başka bir şeye tapmıyorsak, şirk suçlusu olmayız diye de düşünebiliriz. Bu karmaşık bir konudur ve çeşitli açılardan ele alınabilir; Ama, çok temel bir cevap vermeye çalışalım:

<<Müslüman düşünürlerin çoğu tevhid bilgisinin insan olmanın ne anlama geldiği konusunda ilgili olduğunu kabul ederler. İnsanın asli mahiyetinde (fitratında) bu inanç yatar; çünkü insanlar, "Allah'tan başka Tanrı olmadığı", bilgisiyle yaratılmışlardır. Peygamberler onlara zaten bildikleri şeyi hatırlatmak için gönderilmişlerdir. Bu bakımdan başka şeyleri Allah'a ortak koşmak insan türünün en köklü iç güdülerine karşı çıkmak demektir. Tabir caizse bu, insan tabiatına ihanet etmek hatta insanı varoluş alanına terk etmektir. Bu durum şirkin niçin can alıcı bir günah olduğunu izah etmektedir. Bu, bizi insan yapan şeyi tepe taklak etmektir. Bu bakış açısından Tevhid'in meçhul (bilinmez)olduğunu iddia etmek, insan olmama-yı iddia etmekle aynı kapıya çıkar. Öte dünyada cennet insanların gireceği bir mekan olduğu halde, cehennem, insan için yaratılmış ama, insanlıklarına uygun olarak yaşamamış olan yaratıkların gireceği bir yerdir.(7.A'raf/179) >>

Nitekim yüce Allah A'raf Suresi 179. ayette bu hususu çarpıcı bir şekilde gerekçeleriyle gözler önüne sermektedir: "And olsun ki cinlerden ve insanlardan pek çoğunu Cehennem için yarattık; zira onların akılları vardır, o akıllarıyla ince ince düşünmezler, gözleri vardır, o gözlerle gerçekleri görmezler, onların kulakları vardır, o kulaklarla doğru sözleri işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibidirler, hatta daha da sapıktırlar, işte bunlar gafildirler".

Görülüyor ki ,Cehennem için yaratılmış olanlar veya Cehenneme girecek olanlar, insanlıktan çıkmış,insanların sahip oldukları duyu organlarını,insanı insan yapan akli kullanmayıp hayvanlardan da daha kötü durumda olanlardır. Burada dikkat edilmesi gereken çok önemli bir şey daha vardır ki, o da insana özgü kesin bilgi elde etme vasıtalarıdır. Bunlar nedir? Ayetteki sıraya göre : 1. Akıl, insan akli kullanarak zihni, fikri, muhakeme yaparak doğruyu yanlıştan,gerçeği batıldan ayırır. 2. Göz, insan gözüyle görülmesi idrak edilmesi gereken varlıkları görerek bunlar hakkında kesin bilgiye ulaşır. 3. Kulak, insan kulaklarıyla da doğru haberleri işiterek o konularda da akıyla değerlendirmeler yaparak kesin ve yeni bilgiler elde eder. İşte böylece insanlar bu özellikleriyle hayvanlardan ayrılırlar. Böyle olunca da cehenneme girmekten kurtulmuş olurlar. Tabir caiz ise Allah Teala bu ayetle insanları uyarıyor. Böyle yaparsanız, asla Ahirette Cehennem azabıyla karşı karşıya gelmezsiniz, buyuruyor.

Bu manada İsrâ suresi 36. ayette de şöyle haber verilmiştir: "Bilmediğin şeyin peşine düşme! Hiç şüphe yok ki, kulak, göz, akıl (kalp) bunların hepsi o şeyden sorumludur".

Yine bu ayette de insana özgü kesin bilgi elde etme vasıtaları sayılmıştır; çünkü insanlar bu özellikleriyle hayvanlardan üstündürler ve onlardan bu hasletleriyle ayrılırlar. Bu ayette ayrıca, insanların ayrıcalıklı olarak sahip

oldukları bu özellikler onların hem bu dünyada hem de Ahirette sorumlu olduklarını göstermektedir. Burada gözden kaçırılmaması gereken bir husus da insanların kesin ve kati bir şekilde bilgi edinmedikleri bir konunun peşine düşmemeleri, hayatta yapıp ettikleri davranışlar ve konuşmalar hakkında bilgi sahibi olmalarının zorunlu olduğudur.

<<Şirki tartışırken Allah' a ortak koşulan şeylerin mahiyetini akılda tutmamız gerekir. Bu sadece Allah' tan başka bir varlığa ya da varlıklara tapma, veya şirk teriminin en kaba ve lafız anlamıyla putlara kulluk etme meselesi değildir. Heva ve hevesinin bir Tanrı olduğunu ve heva peşinde gidenlerin müşrik olduğunu hatırlayalım. Bir insanın kendi kanaat ve duygularının arkasından gitmesi, buna göre, bir şirktir. Bir çok otoriteye göre bu, puta tapıcılıktan daha da kötü bir şirk çeşididir; çünkü puta tapıcılık açık ve aleni bir şeydir. Dolayısıyla onunla ilgilenmek ve başa çıkmak nispeten kolaydır, fakat heva ve hevese tapmak gizli ve genellikle dışardan bakıldığında çok dindar görülen insanlarda bulunan bir özelliktir. >>

<<Açık şirki tedavi etmenin yolu dine uymaktan geçer. Allah'ın emir ve tekliflerine itaat etmekle kurtuluşa ererler. Ne var ki, gizli şirk İslam (teslimiyet) alanında değil, ikinci ve üçüncü boyutlar olan iman ve ihsan alanlarına aittir. Bunu tanımak ve çaresini bulmak açık şirkten çok daha zordur. Tevhidin dış formunu (dil ile ikrarı) ortaya koymak için insanın sadece belli bazı etkinliklerde bulunması (namaz, oruç, hac, zekat vs.) artık gerekli değildir. Şimdi mesele düşüncelerimizi, anlayışımızı, tutum ve tavırlarımızı ve ahlaki niteliklerimizi tevhid ile uyumlu hale getirmektir.>>

<<Hz. Peygamber, insanlarla onlar şehadet getirinceye kadar savaşmakla emr olunduğunu söylemiştir. Buna göre İslam Dininin bu sözlü kabulüyle insanlar, İslam toplumunun bir üyesi olurlar. Onların bu üyelikleri beş erkanın geri kalan kısmının gözetilmesiyle iyi ve sağlıklı bir süreklilik kazanır. Hz. Peygamberin söylediği gibi, "salatı terketmek" insanı şirke ve küfre düşürür. Ama namazı eda etmek, açık ve dış görünüşle ilgilidir. Dolayısıyla namazın edası, içeride neler olup bittiği ile ilgili bize pek bir şey söylemez. İnsanlar şeriata uygun düşecek tarzda yaşayabilirler; Fakat bu imanın onların kalplerine girip yerleştiği anlamına gelmez. Bir dizi hadis insanın tutum ve düşünceleri konusunda Hazreti Peygamberin kaygılarını dile getirir. "Biz Deccal'i" (Antithrist) tartışırken peygamber evinden çıkarak yanımıza geldi. Bana Deccal'dan daha korkunç gelen bir şeyi size söyleyeyim mi? Evet dedik "Gizli şirk"dedi Başka bir ifadeyle, insanın namazı eda etmesi, ve bunu gözetleyen bir kişinin hatırı için namazını öyle güzel bir şekilde kılması".

Başka bir rivayet: "Ümmetim için korktuğum en dehşetli şey başka şeyleri Allah'a ortak koşmaktır. Onların güneşe aya ya da putlara tapacaklarını kasdetmiyorum. İşlerini gizli bir arzu ile Allah'tan başkası adına yapmalarını kasdediyorum," buyuruyor.

<<Özetlenecek olursa müminler Allah'ı ibadete ve kulluğa değer birtek varlık olarak görürler. Allah'tan başkasına kulluk etmek, özgün insan tabiatının temel dürtüsüne ihanet etmektir. Şirk ya da Allah'a başkasını eş koşmak, sadece bir çok tanrıya ibadet değil aynı zamanda insanın kendi kişisel arzularını veya Allah'ın

doğru yolundan, istikametten ayrılıp başka şeylerin peşinden gittiğine işaret eder.>>

<<Bu temel bakış açısına göre, tevhid son derece pratik bir uygulamaya sahiptir; çünkü bu hayatın her günkü akışına atıfta bulunmaktır. Tevhid, davranışları ne tür dürtülerin yönetmesi gerektiğini açıklar ve bu bakımdan İslam'ın üçüncü boyutu olan ihсанla çok sıkı bağlantısı vardır. Bütün yanlış dürtülerin, tesirlerin altında yatan sebep şirk'tir. Bu sadece tek bir şey varken onu iki veya üç görmek değildir. Her türlü sapıklık, hata ve kayboluşta, doğru yoldan uzaklaşıp bitip gitmekte söz konusu olan bu şirk'tir. Din sadece eylem (Fiil) ve davranışlara özgüdür, bu İslam'dır. Dürtüler, anlayışlar ve tutumlar ne olacak? Bunlar nasıl değiştirilerek tevhid ile uyumlu hale gelecektir? Bu tür sorulara cevap verebilmek için, Allah sözcüğünü kullandığımızda ne hakkında konuştuğumuza ilişkin açık, seçik bir anlayışa sahip olmamız gerekir.>>¹

İslam dinini emir ve yasaklarını araştırıp öğrenip bunları kabul edip bunları benimseyerek bunları hayata geçirmeyi, yani öncelikle kendi yaşantısında uygulamayı prensip edinen bir kişi iman ettiği O bir tek olan Allah'a önce güvenmeli ve bu güveni ile birlikte O'nu sevmeli ve Allah'ın da kendisini sevdiğini asla gönlünden çıkarmamalıdır. Allah'a karşı olan bu güveni ve sevgisi o kişiye hem huzur verecek, hem de O yüce varlığın kendisinin ve toplumun zararına, bozulmasına sebep olacak hiçbir şeyi emretmeyeceği düşüncesine sahip olacaktır.

Bu düşüncelerle Allah'a ibadet eden, onun emirlerine uyup yasaklarından uzak duran, insanlara olan her türlü davranışlarında, tutumlarında ve konuşmalarında Allah'ın emirlerinden ayrılmayan bir insan her an, her yerde Allah'ın kendisini görüp gözettiğini, her işinde O'nun yegane Şahidi olduğunu bilerek doğru yoldan ayrılmayacaktır.

Bunun aksine, Allah'a olan güvenini ve sevgisini yitirmiş veya bunlara boş verip de sadece kendini seven nefsinin veya kendi arzularını menfaatlerini ve çıkarlarını, ön plana çıkararak adeta bunlara tapan bir insan gizli bir şirk içine düşmüş demektir. İşte Hz. Peygamber'in "ümmetim için en dehşetli şey" dediği bu olmalıdır. Zira insanlar Allah'a olan güven ve sevginin yerine bunları koyarlarsa, bu şekilde davranan kişilerden meydana gelen toplumlarda dirlik- düzen, barış, ulusal refah diye bir şey kalmaz. Herkes kendi çıkarları doğrultusunda iki yüzlü, içi başka dışı başka bir kişilik içinde kendinden başkasını düşünmez bir hale gelir ve fertler birbirlerine düşerler.

¹ William C. Chittik – Sachiko Murata, The Vision of Islam, Çev : Turan Koç, İslam'ın Vizyonu, s. 110-113, İnsan Yay., İstanbul 2000.

İMAN VE İSLAMDAN ÇIKARAN GÜNAHLAR*

<<Hadis taraftarlarından pek çoğu, genelde namazın terkinin, bazen de zekatın verilmemesini imandan ve İslamdan çıkararak ve küfre sokan günahlar olarak değerlendirirler. Bunlar namaz kılmayanın Müslüman olmadığı şeklindeki iddiayı Abdullah b. Mesud'a (Ö:32/652) kadar götürürler (Bkz.İbn Ebi Ömer el – Adeni, Kitabu'l- İman, s.78,92; Lalekai, Şerhu Usuli İtikad, III.- IV. ,845). Bazen de sadece: “kişiyle şirk ve küfür arasındaki sınır namazın terkidir.” veya “namazın terki küfürdür” sözlerini Hz. Peygamber'in sözü olarak rivayet ederler. (Tirmizi, Kitabu'l -İman, V. , 14) >>

<<Namazın terkinin hem imandan hem de İslamdan çıkararak büyük bir günah olarak kabul eden Halimi, Allah'a imandan sonra namazdan başka hiçbir ibadetin iman olarak terkinin ise, küfür olarak isimlendirilmediğini iddia etmiştir. Kadı Ebu Ya'la (Ö: 485/1065), namazın terkinin, ma'rifet ve tasdik terki ile aynı kategoride küfür, terk eden ise kafir, namazın dışındaki ibadetleri terk edenleri ise, kafir değil, fasık olarak kabul eder. Ona göre nafileleri terk eden ise, ne kafir ne de fasıktır. (Bkz. Kitabu'l- Mutemed fi Usuli'd- Din, s. 186) >>

<<Ehlü'l-Hadis arasında, Müslümanlardan farz hükmünde bir namazı kasden terkedenin durumu konusunda görüş ayrılığı mevcuttur. Ahmet b. Hanbel ve Selef alimlerinden bir grup böyle birinin küfre girdiğini savunurlar. Bundan dolayı onlar yukarıda zikredilen hadisleri de delil getirerek namazı kasden terk edenin İslam'dan çıkmış olduğunu kabul ettiler. Şafiî ve ona tabi olanlarla bir grup selef alimleri ise, namazın farziyetine inandığı müddetçe namazı kasden terkedenin küfre girmediğini savunmuşlardır. Ancak bunlardan bazıları, namazı özürsüz olarak kasden terkedenin küfrüne hükmedip, ona ölüm cezası verilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir.>>

<<Her ne kadar bu iddiaların pratikte uygulanıp uygulanmadığı konusunda elimizde bilgiler olmamakla birlikte, Hadis taraftarları ile Rey' taraftarları arasında bu konuda ihtilafların olduğu bir gerçektir. Ebu Süleyman el -Hattabi (Ö: 388/998) bu konudaki görüşleri toplayarak şunları naklediyor: “Namazı terk çeşit çeşittir: inkar sonucu terk edilmişse, bütün ümmet bilginleri onun küfür olduğunda birleşmektedirler. Unutarak terkeden ittifakla tekfir edilmez. İnkâr etmeksizin kasden terk edenin durumu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbrahim en- Nehai, İbn Mübarek, Ahmet b. Hanbel, İshak b. Raheveyh namaz vakti sona erinceye kadar özürsüz terk eden kafir olur. Ahmet b. Hanbel ise, namazı terkeden hariç, kimseyi tekfir etmediklerini söylemiştir. Mekhul ve Şafiî ise, namazı terk edenin, Allah'ı inkar eden kafirin öldürüldüğü gibi öldürüleceğini, fakat bununla dinden çıkmayacağını, Müslümanların mezarlarına defnedileceğini ve mirasçıların ondan miras alabileceklerini iddia etmişlerdir. Hatta bazı Şafiiler onun cenaze namazının kılınmayacağını ileri sürdüler. (Mealimu's-Sünen, IV, 289)>>

<<Daha sonra bu kimsenin nasıl öldürüleceği konusunda Şafiilerin farklı görüşlerini ele alan el -Hattabi, Ebu Hanife ve ashabının bu hadisi, tehdid ve ayıpla-

* Bu kısım da hala güncelliğini koruyan bir problem olduğu için Sönmez KUTLU, İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, Ankara, 2000 adlı eserin 148-151. Sahifelerinden iktibas edilmiştir.

ma anlamında alarak namazı terkedenin küfre girmediğini ve öldürülmeyeceğini, ancak namaz kılıncaya kadar haps edileceği ve dövüleceği fikrini benimsediklerini yazmaktadır. Ancak bu fikrin Ebu Hanife'ye ait olup olmadığını kendine nispet edilen kaynaklardan doğrulayamadık. Fakat Şafii ile Ebu Hanife arasındaki ihtilaf-lardan bahseden Ebu'l- Muzaffer Sem'ani el- Mervezi (Ö: 489/1096) (el- İstilam) adlı eserinde verdiği bilgilere göre namazı terkeden öldürülemez, kınanır ve terbiye edilir. Çünkü yasağı çiğnemekle, emredilenei terk etmek arasında fark vardır. Diğer taraftan bir müslümanın kanının helal kılınmasından bahseden hadislerde, namazın terkenden bahsedilmemektedir. Daha sonraki tartışmalarda namazı terkeden öldürülür mü ? Öldürülmez mi ? Öldürülürse nasıl öldürülür kaç vakit namazı terkeden öldürülür ? gibi pek çok sorun tartışılmıştır>>.

İMANDAN ÇIKARAN GÜNAHLAR

“Mü'min, zina ederken mü'min olarak zina etmez; hırsızlık yaparken de mü'min olarak hırsızlık yapmaz. Ancak tövbe edince imanı kendisine iade edilir”. Bu ve buna benzer rivayetler bazen hadis, bazen sahabe ve tabiin sözü olarak rivayet edilir. Ebu Hanife böyle bir hadisi yalanlamanın peygamberi mi yoksa güvenilir ravileri mi yalanlama anlamına geldiği sorulduğunda şöyle cevap vermiştir:

<<Bu sözü yalanlamak Hz. Peygamber'in sözünü yalanlamak demek değildir; çünkü yalanlamak ancak, Ben Hz. Peygamber'in sözünü yalanlıyorum” diyenin yalanlamasıdır. Benim yalanlamam ve reddim peygamber için değil, raviler içindir. Eğer bir kimse ben nebini söylediği herşeye iman ederim, ancak o kötülük yapılmasını söylemedi ve Kur'an'a muhalefet etmedi” derse, bu sözden o kimse-nin Hz. Peygamberi ve Kur'an'ı tasdik ettiği ve Resulü Kur'an'a muhalefet et-mekten tenzih ettiği anlamı çıkar. Eğer Hz. Peygamber Kur'an'a muhalefet etse, Allah adına yalan şeyleri kendiliğinden uydursaydı, Allah onun kudret ve kuvvetini alır, can damarını koparırdı. (69.Hakka/45-47) Bu yüzden Allah'ın peygamberi O'nun kitabına muhalefet etmez, muhalefet eden de O'nun peygamberi olamaz. >>

<<Hadis taraftarlarının rivayet ettikleri bu haber, Kur'an 'a da aykırıdır. Çünkü Allah 24. Nur / 2. ayette ve 4. Nisa/16. Ayette” sizden zina eden iki kimse-ye eziyet edin, tevbe edip düzelirlerse onları bırakın; sizden zina eden kadın ve erkeğin her birine yüz değnek vurun” buyurmakla, zani ve zaniyeden iman vasfını kaldırmamış,” sizden kaydı” ile de Yahudi ve Hristiyanları değil, müslümanları kasdetmektedir. O halde Kur'anın hilafına Hz. Peygamber'den hadis nakleden her hangi bir kimseyi reddetmek, Hz. Peygamber'i reddetmek ve onu tekzip etmek anlamına gelmez. Bunda Hz. Peygamber'in değil, ondan uydurma hadis nakleden ravilerin yalanlanması söz konusudur. (el- Alim ve'l - Muteallim, s. 99-102)

“Lâ ilâhe İllallâh” diyenin cennete gireceği ile ilgili hadisleri yorumlayan hadis taraftarları şu görüşleri ileri sürerler. Bu hadisler İslam'ın farzları inmeden önce söylenmişlerdir. Bu sebeple emirler inmeden önce iman eden ve bir süre sonra ölenler için geçerlidir. Diğer yönden hadis taraftarlarının namazın terkinin küfür olarak görmeleri böyle birisinin cehenneme gireceğini söylemek demektir. Fakat hadis taraftarları diğer büyük günahları özellikle dünyada iken cezası konulmuş

suçlar konusunu, yani böyle bir günah işleyenin durumunu; Allah'ın dilemesine bırakmışlar ve Allah'ın dilerse azap edeceğini ve dilerse affedeceğini söylemişlerdir.>>²

Bu örneklerden de açıkça anlaşılıyor ki, gerek Kur'an ayetlerini yorumlarken gerekse Hz. Peygamber'in sözlerinden hüküm çıkarmaya çalışırken dikkat edilmesi gereken prensipleri gözden kaçırmamak lazımdır. Zira Kur'an ayetlerini her zaman kendi bütünlüğü içerisinde ele almak kendi bağlamından uzaklaştırmamak gerekir. Ayrıca Kur'anın en iyi yorumu yine Kur'anın bir başka ayeti ile o ayeti yorumlamaktır. Bunun yanında gerekli yerde Kur'an ın tarihselliğini, gerekli yerde tenzil keyfiyetini ve gerekli yerde de güncelliğini yakalamak gerekir. Aynı şekilde peygamberimizin sözlerini yorumlarken de dikkatli olmamız lazımdır. Hz. Peygamber o sözü ne zaman, tenzilin devam ettiği sürenin neresinde, hangi maksatla ve hatta kime karşı ve niçin söylemiştir? Bunların hepsini tespit ettikten sonra belki isabetli bir yorum yapılabilir.

² Sönmez KUTLU, İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, Kitâbiyât Yayınları, s. 148-151, Ankara 2000.